

УДК 343.85

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.2.70>**Д. В. Колодчин**

кандидат юридичних наук, докторант кафедри управління безпеки, правоохоронної та антикорупційної діяльності
ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID: 0000-0002-0820-4409

КОНЦЕПЦІЇ ПРИЧИН ЗЛОЧИННОСТІ В ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СФЕРІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

У статті розкрито детермінацію злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн через призму таких сучасних кримінологічних концепцій (теорій) причинності:

1) теорія аномії. Дотично до пенітенціарної сфери, за теорією аномії вчиняється більшість як інституційних (властивих лише системі виконання/відбування покарань), так і загальнокримінальних суспільно небезпечних діянь;

2) теорія субкультур. Згідно з теорією субкультур, у місцях несвободи поширеним є криміногенне явище тюремної (пенітенціарної) субкультури, що детермінує більшість проявів організованої злочинності засуджених (ув'язнених);

3) теорія диференціальної асоціації. Принагідно до сфери виконання/відбування покарань зазначена теорія знайшла своє втілення в тому, що в пенітенціарних системах, які перебувають у кризовому стані й потребують реформування, тюрми (місця несвободи) розглядаються як «школи злочинності»;

4) теорія конфлікту культур. Проведене дослідження довело, що зазначена теорія актуальна і для детермінації злочинності в пенітенціарній сфері, особливо в частині вчинення корисливих, насильницьких та корисливо-насильницьких злочинів з боку організованих злочинних груп засуджених (ув'язнених), об'єднаних за національним, етнічним, расовим та іншими принципами, по відношенню до засуджених (ув'язнених) – представників інших груп (меншин);

5) екологічна концепція «Чиказької школи» (або концепція «делінквентних зон»). У контексті детермінації злочинності в пенітенціарній сфері поняття «делінквентної зони» може бути застосоване, по-перше, до пенітенціарних установ із різними умовами тримання (казарменого типу, блочного типу, з одиночним розміщенням засуджених), а по-друге, до різних частин установи з різними особливостями здійснення нагляду за засудженими й забезпечення охорони;

6) «ефект війн». Аргументовано, що Україна повною мірою може сприйняти «ефект війн» у своїй кримінологічній системі внаслідок російсько-української війни.

Ключові слова: зарубіжний досвід, причини злочинності, кримінологічні концепції (теорії), злочинність у пенітенціарній сфері, запобігання.

Постановка проблеми. За даними сучасних кримінологічних досліджень, проблеми детермінації злочинності традиційно центрують предметне поле наукової кримінологічної уваги. І це є закономірним. Саме воно, це предметне поле, є опосередковуючим дослідницьким ланцюгом між формуванням інформаційних моделей злочинності, описом їх стану та прогнозуванням, теоретичним моделюванням,

зрештою практичною протидією її відтворенню [1, с. 308].

Не є винятком із цього наукового концепту і детермінація злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн. Наше дослідження підтвердило наявну в сучасній кримінологічній науці парадигму, за якою причини злочинності у державі та причини пенітенціарної злочинності співвідносяться як загальне та особливе. Перші виступають загальними по відношенню до других. У свою чергу, для пенітенціарної злочинності властиві свої

специфічні причини, не властиві іншим видам злочинності, що обумовлено інституціональним характером пенітенціарного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним підґрунтям вивчення причин злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн є праці таких українських та зарубіжних учених, як: С. Берт, А. І. Богатирьов, І. Г. Богатирьов, О. І. Богатирьова, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Грищук, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, В. В. Коваленко, С. Коен, І. О. Колб, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, Д. Крессі, Г. Маккей, Р. Мертон, П. П. Михайленко, О. Г. Михайлик, С. І. Нежурбіда, Ю. В. Орел, Д. І. Перепелиця, М. С. Пузирьов, Е. Сатерленд, Т. Селлін, Я. В. Стрелюк, С. І. Халимон, О. О. Шкута, К. Шоу та ін. Разом із тим, проблематика причинового комплексу злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країнах на сьогодні розроблена не достатньо повно. Одним із таких аспектів є аналіз сучасних зарубіжних кримінологічних теорій причинності через призму пенітенціарної сфери.

Метою статті є аналіз концепцій причин злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Вивченню детермінаційного комплексу злочинності в зарубіжних країнах приділяють значну науково-практичну увагу, зумовлену низкою соціально-правових чинників.

Саме тому зарубіжні кримінологи дійшли висновку, що кримінологічні дослідження як у сфері проблем причин злочинності, так й у сфері проблем боротьби зі злочинністю, тісно пов'язані з панівною в даний період часу соціальною і політичною спрямованістю країни. А тому будь-які концепції, доктрини або теорії знаходять життєву силу і реальну значимість лише в тому випадку, якщо суб'єкти, що перебувають при владі, вважатимуть ці теоретичні дослідження корисними, придатними для користування, такими, що відповідають їх ідеологічним установкам і світогляду [2, с. 196].

Пенітенціарна сфера в даному детермінаційному комплексі злочинності не становить винятку, адже:

– по-перше, екстраполює на собі проблеми соціуму, в тому числі утримуючи протягом визначеного строку покарання осіб, яких власне суспільство в особі уповноважених органів держави прийняло рішення ізолювати з міркувань безпеки;

– по-друге, відображає наявну у конкретний період часу соціально-політичну ситуацію, а також ідеологічні установки і світогляд в тій чи іншій країні;

– по-третє, впливає з конкретних внутрішньосистемних недоліків у діяльності суб'єктів, що перебувають при владі, а також реалізують пенітенціарну політику.

При цьому, вивчаючи концепції причин злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн, звертаємо увагу на такі моменти:

а) вчення про причини злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн ґрунтується на кримінологічній теорії і практиці окремо взятої країни;

б) детермінанти пенітенціарної злочинності є похідними від злочинності загалом у конкретній державі в певний історичний період;

в) причини і умови злочинності в пенітенціарній сфері впливають із внутрішньосистемних недоліків функціонування системи виконання покарань конкретно взятої країни.

Відтак, первинним елементом для з'ясування причинового комплексу злочинності в пенітенціарній сфері є дані про загальні детермінанти злочинності в зарубіжних країнах.

Вивчення низки зарубіжних наукових праць з означеної проблематики й узагальнення наявних у них даних дає можливість виділити низку причин і умов злочинності в зарубіжних країнах, які відображають традиційну для західної кримінології градацію за біологічними та соціальними факторами. Це, зокрема, такі детермінанти:

1) індивідуальні психологічні (зокрема низький інтелект, особливий тип темпераменту) та психічні (в тому числі психічні аномалії в межах осудності) відмінності й особливості, які відрізняють делінквентів (правопорушників) від інших осіб. За даними С. Берта (автора праці «Молодий правопорушник» («The Young

Delinquent»), 1925 р.) виявлення зазначених детермінантів досягається шляхом використання великої кількості різних методів, у тому числі: антропометричних вимірів, дослідження рівня інтелекту, якостей темпераменту, психоаналітичного вивчення особистості та вивчення соціальних умов її формування, включаючи найбільш сучасні статистичні методи аналізу всіх цих факторів та побудову відповідних кореляцій [3, с. 335].

Ця група детермінантів особливо ескалується (посилюється) в умовах місць несвободи. Так, численні вітчизняні й зарубіжні емпіричні дослідження підтверджують негативний вплив тривалої ізоляції на психологічний та психічний стани людини. Саме тому більшості засуджених притаманні специфічні емоційні стани – недовірливість, підозрілість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності тощо. Це, за висновками дослідників, спричинено такими обставинами: 1) ізоляція від суспільства і розміщення у замкнутому середовищі; 2) тотальна регламентація життєдіяльності та наявність жорстких санкцій за порушення як офіційних приписів, так і неформальних норм та правил поведінки. Кожна особа перебуває під подвійним контролем – адміністрації та мікросередовища засуджених, причому уявлення про «правильну поведінку» у них можуть бути діаметрально протилежними; 3) обмеження у задоволенні потреб, насамперед біологічних, та примусове втягнення до одностатевих соціальних груп [4, с. 18].

У свою чергу, адаптація особи в умовах несвободи до вищевказаних негативних факторів призводить до появи такого криміногенного явища, як «призонізація», під якою вчені пропонують розуміти процес соціально-психологічної адаптації особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі (або утримується у слідчому ізоляторі), до комплексу організаційно-управлінських, режимних, побутових, психологічних умов, що мають місце в установі виконання покарання, та який має своїм наслідком формування стійких негативних морально-психологічних рис особистості у зв'язку з дією на неї обмежень, обумовле-

них режимом й самим змістом покарання, насильства (фізичного, психічного, психологічного, сексуального) з боку інших засуджених, ув'язнених, а також елементів кримінальної субкультури [5, с. 9].

Усе це в комплексі й детермінує злочинність у пенітенціарній сфері;

2) негативні внутрішньосімейні відносини, низький життєвий рівень (бідність) тощо. Умови несвободи під час відбування покарання накладають на відповідні загальносоціальні детермінанти свою специфіку, а саме: а) засуджені з нестабільними (або відсутніми) соціальними (особливо сімейними) зв'язками частіше (при інших рівних криміногенних чинниках) вчиняють кримінальні правопорушення; б) соціально занедбані засуджені (які до направлення в установу виконання покарань мали низький життєвий рівень) частіше стають жертвами кримінально-протиправних посягань, потрапляють у різні види залежності від лідерів (та інших представників) злочинних угруповань у місцях несвободи, самі нерідко вчиняють нові кримінальні правопорушення (що є наслідком їхнього маргінального способу життя до засудження);

3) детермінанти, об'єднані (переважно за американською кримінологічною моделлю) в такі кримінологічні теорії:

– *теорія аномії*. Згідно з цією теорією (яку слідом за французьким соціологом Емілем Дюркгеймом розвинув американський соціолог Роберт Мертон), основною причиною злочинної поведінки є конфлікт між цілями, проголошеними суспільством, та засобами їх досягнення. Неможливість досягти бажаної мети законними методами породжує соціальну дезорганізацію або аномію, що і є причиною злочинної поведінки [6];

Дотично до пенітенціарної сфери, за теорією аномії вчиняється більшість як інституційних (властивих лише системі виконання/відбування покарань), так і загальнокримінальних суспільно небезпечних діянь;

– *теорія субкультур*. Суть цієї теорії (яку в 50-х роках ХХ ст. розробив американський соціолог Стенлі Коен) полягає в тому, що злочинна поведінка пояснюється приналежністю до певного кримінального

об'єднання, в якому панують свої традиції, норми та міри покарання до порушників. Часто однією з норм кримінальної субкультури є порушення прийнятих у суспільстві правил, і тому, потрапивши до такої групи, індивід змушений вчиняти злочини [7; 8].

Згідно з теорією субкультур, у місцях несвободи поширеним є криміногенне явище тюремної (пенітенціарної) субкультури, що детермінує більшість проявів організованої злочинності засуджених (ув'язнених).

Загалом, спеціальні джерела так визначають поняття пенітенціарної субкультури: сукупність духовних і матеріальних цінностей, які формують у засудженого певний стиль поведінки, в межах неформальних норм, правил, ідей, принципів, що суперечать спільній правовій культурі суспільства [9, с. 19]; особлива сфера життєдіяльності осіб в умовах повної ізоляції від суспільства, яка виражається у кримінальній ідеології, специфічних, етичних нормах та цінностях, які формуються у засуджених під час відбування покарання [10, с. 17];

– *теорія диференціальної асоціації*. Автор цієї теорії американський кримінолог Едвін Сатерленд вважав, що злочинна поведінка є результатом «навчання», наслідком частих контактів з антисоціальними, злочинними елементами, які негативно впливають на особистість, формуючи криміногенні погляди та звички. Таким чином, злочинна поведінка – результат наслідування поганого прикладу [11, с. 32]. Теорія диференціальної асоціації визначила розвиток наукової думки американських кримінологів та інших учених, які займаються проблемою злочинності. Більше того, за результатами дослідження Е. Сатерленда та Д. Крессі, нині ця теорія є найбільш поширеною у західній кримінології, якщо судити про це за кількістю журнальних статей, у яких ідеться про те, як вона піддається перевірці, аналізується й розвивається [12, с. 7].

Принагідно до сфери виконання/відбування покарань зазначена теорія знайшла своє втілення в тому, що в пенітенціарних системах, які перебувають у кризо-

вому стані й потребують реформування, тюрми (місця несвободи) розглядаються як «школи злочинності»;

– *теорія конфлікту культур*. Засновник цієї теорії американський соціолог Торстен Селлін намагався пов'язати злочинність із конфліктом соціальних цінностей, інтересів, норм, що виникають у представників різних культур, у тому числі національних, расових, політичних та релігійних меншин [13].

Проведене нами дослідження засвідчує, що зазначена теорія актуальна і для детермінації злочинності в пенітенціарній сфері, особливо в частині вчинення корисливих, насильницьких та корисливо-насильницьких злочинів з боку організованих злочинних груп засуджених (ув'язнених), об'єднаних за національним, етнічним, расовим та іншими принципами, по відношенню до засуджених (ув'язнених) – представників інших груп (меншин);

– *екологічна концепція «Чиказької школи»*. Родоначальниками цієї концепції вивчення причин злочинності є американські дослідники Кліффорд Шоу та Генрі Маккей. У межах цієї концепції вивчаються такі фактори соціальної екології, як: щільність населення; мобільність населення; урбанізація, а також проблеми «делінквентної зони». При цьому поняття «делінквентної зони» є умовним і означає розподіл злочинності в різних частинах населеного пункту (у центрі, на околиці). Дослідники дійшли такого висновку: загалом рівень злочинності у центрі міста вищий, у зв'язку з наявністю великої кількості магазинів та інших об'єктів, які можуть стати місцем вчинення злочину. Водночас, будівництво нових районів на околиці не вирішує всіх соціальних проблем, воно має бути доповнене засобами, спрямованими на стабілізацію життя у громаді [14; 15].

У контексті детермінації злочинності в пенітенціарній сфері поняття «делінквентної зони» може бути застосоване, по-перше, до пенітенціарних установ із різними умовами тримання (казарменого типу, блочного типу, з одиночним розміщенням засуджених), а по-друге, до різних частин установи з різними особливостями здійснення нагляду за засудженими й забезпечення охорони;

– «ефект війн». У 50–60-ті роки ХХ ст. особлива увага приділялася вивченню такого явища, що було названо «ефект війн». При цьому наголошувалося, що з усіх криз, які можуть вразити націю, війна викликає найбільш глибокі і тривалі наслідки, і тому природним висновком є те, що зростання рівня злочинності, що спостерігався в післявоєнний період у багатьох країнах, слід віднести до наслідків двох світових війн [16, с. 591].

Доречно відмітити, що Україна повною мірою може сприйняти «ефект війн» у своїй кримінологічній системі внаслідок російсько-української війни. Ця війна не оминула і місця несвободи України. Частина із них опинилися на тимчасово окупованих територіях і там вчиняються численні насильницькі й інші кримінально-протиправні діяння по відношенню до засуджених (ув'язнених) і пенітенціарного персоналу, які відмовляються співпрацювати з окупаційною владою. В інших установах (які знаходяться на території, підконтрольній українській владі) тримаються або військовополонені країни-агресора, або воєнні злочинці, вже засуджені за злочини агресії. Це на сьогодні. У подальшому можемо лише спрогнозувати збільшення кількості засуджених військовослужбовців країни-агресора, які відбуватимуть покарання в місцях несвободи України, і відповідно підвищення їх віктимності в силу такого статусу через високу ймовірність вчинення щодо них кримінально-протиправних діянь із мотивів помсти та національної неприязні;

4) детермінанти, зумовлені хибамі (недоліками) у правовій, соціально-економічній, політичній, фінансовій, правоохоронній та інших сферах. Дотично до пенітенціарної сфери ця група детермінант позначається на загальносоціальних причинах і умовах злочинності в місцях несвободи, особливо в частині непослідовності й безсистемності заходів, що вживаються під час формування та реалізації кримінально-виконавчої політики держави.

Висновки. Отже, отримані в ході дослідження дані щодо детермінантів злочинності в пенітенціарній сфері зарубіжних країн дають можливість:

1) на загальносоціальному рівні – виявити внутрішньосистемні недоліки за різними напрямками функціонування місць несвободи (архітектурна побудова, матеріально-побутове, медико-санітарне забезпечення тощо) з подальшим виробленням антикриміногенних заходів щодо вдосконалення функціонування пенітенціарної системи;

2) на спеціально-кримінологічному рівні – з'ясувати окремі похибки в діяльності суб'єктів запобіжної діяльності (зокрема щодо неналежного перекриття каналів надходження до засуджених заборонених до обігу предметів і речовин);

3) на індивідуальному рівні – за допомогою вивчення індивідуальних психологічних та психічних відмінностей і особливостей спрогнозувати схильність засудженого до вчинення кримінального правопорушення у місцях несвободи, можливість його входження до різних неформальних груп засуджених, урахувати індивідуальні чинники, що сприяють повторній криміналізації його особистості.

Список використаних джерел:

1. Орлов Ю. В. Детермінація злочинності. *Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 1: А-Л* / редкол.: В. В. Сокурєнко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 308–310.
2. Lilly J. R., Cullen F. T., Ball R. A. *Criminological Theory: Context and Consequences*. New York: Sage Publications, 1995. 256 p.
3. Burt C. *The Young Delinquent*. London: University of London Press, Ltd, 1925. 686 p.
4. Юридична психологія: підручник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Вид. 2-ге, доопр. і допов. Київ: КНТ, 2008. 352 с.
5. Перепелиця Д. І. Призонізація в механізмі криміногенної детермінації: характеристика та протидія: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2014. 18 с.
6. Merton R. K. Social structure and anomie. *American Sociological Review*. 1938. Vol. 3. P. 672–682.
7. Cohen S. Footprints on the Sand: A Further Report on Criminology and Sociology of Deviance in Britain. *Crime and Society*:

- Readings in History and Theory*. London, 1981. P. 220–247.
8. Cohen S. Protest, Unrest and Delinquency: Convergences in Labels and Behaviour. *The Sociology of Crime and Delinquency in Britain* / ed by Wales P. Vol. 2. The New Criminologies. London, 1976. P. 108–123.
 9. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах: навч.-метод. посіб. Біла Церква: ДПТСУ, 2011. 240 с.
 10. Кримінальна субкультура: поняття, суспільна небезпека, форми та засоби впливу на правопорядок в установах виконання покарань: навч. посіб. / В. В. Василевич, А. В. Савченко, З. В. Журавська, М. М. Яцишин; за заг. ред. О. Г. Колба. Київ: Інститут обдарованої дитини, 2015. 146 с.
 11. Sutherland E. H. On Analyzing Crime. Chicago: University of Chicago Press, 1973. 284 p.
 12. Sutherland E. H., Cressey D. R. Principles of Criminology. 7th ed. Chicago: Lippincott, 1966. 721 p.
 13. Sellin T. Culture Conflict and Crime. *Readings in Criminology and Penology* / ed. by D. Dressler. New York Chichester: Columbia University Press, 1972. P. 361–364.
 14. Hardyns W., Pauwels L. The Chicago School and Criminology. *The Handbook of the History and Philosophy of Criminology*. 2017. P. 123–139. URL: https://www.researchgate.net/publication/321007066_The_Chicago_School_and_Criminology (дата звернення: 10.02.2024).
 15. Snodgrass J. Clifford R. Shaw and Henry D. McKay: Chicago Criminologists. *British Journal of Criminology*. 1976. Vol. 16, No 1. P. 1–19. URL: https://www.academia.edu/11745452/Shaw_and_McKay_Chicago_Criminologists (дата звернення: 10.02.2024).
 16. Mannheim H. Comparative Criminology. Boston: Houghton Mifflin, 1965. 793 p.

Kolodchyn D. V. Concepts of criminality causes in the penitentiary sphere of foreign countries

The article reveals the determination of criminality in the penitentiary sphere of foreign countries through the prism of such modern criminological concepts (theories) of causality:

1) *the theory of anomie. Regarding the penitentiary sphere, according to the theory of anomie, the majority of both institutional (inherent only in the system of execution/serving of punishments) and general criminal socially dangerous acts are committed;*

2) *the theory of subcultures. According to the theory of subcultures, the criminogenic phenomenon of the prison (penitentiary) subculture is widespread in places of imprisonment, which determines most of the manifestations of organized criminality among convicts (prisoners);*

3) *the theory of differential association. In connection with the sphere of execution/serving of punishments, the mentioned theory found its embodiment in the fact that in penitentiary systems, which are in a state of crisis and in need of reform, prisons (places of imprisonment) are considered as «schools of criminality»;*

4) *the theory of the conflict of cultures. The conducted study proved that the specified theory is also relevant for the determination of criminality in the penitentiary sphere, especially in terms of the commission of selfish, violent and selfish-violent crimes by organized criminal groups of convicts (prisoners), united by national, ethnic, racial and other principles, in relation to convicts (prisoners) – representatives of other groups (minorities);*

5) *the ecological concept of the «Chicago School» (or the concept of «delinquent zones»). In the context of the determination of criminality in the penitentiary sphere, the concept of «delinquent zone» can be applied, firstly, to penitentiary institutions with different conditions of detention (barrack type, block type, with solitary placement of convicts), and secondly, to different parts of an institution with various features of supervising convicts and providing security;*

6) *«effect of wars». It is argued that Ukraine can fully perceive the «effect of wars» in its criminological system as a result of the russian-Ukrainian war.*

Key words: foreign experience, criminality causes, criminological concepts (theories), criminality in the penitentiary sphere, prevention.